

Inter arma silent leges

Szólásszabadság és háborús pszichózis az első világháborúban

Inter arma silent leges: fegyverek közt hallgatnak a törvények. E maxima igazságát ez a tanulmány két vonatkozásban kísérli meg körbejárni: a háború jogával és a talán legfontosabb alapjoggal, a szólásszabadsággal kapcsolatban.

A törvények „hallgatása” – vagy inkább „elhallgattatása” – alatt itt tehát a háború normatív és erkölcsi korlátainak lebontását és a hadviselő európai hatalmak alap-, illetve sarkalatos törvényeiben deklarált alapjog, a szólásszabadság korlátozását, vagy helyell-közszel teljes felfüggesztését értjük.

Ez utóbbinál nézőpontunk az állampolgáré. Az egyéné, aki a háború kitörésekor még a közvéleményt alakító magánhatalom volt:^[1] állampolgári jogai teljében tömegesen éltette a nagy háborút, amely aztán kifelé és befelé egyaránt pusztítva, megfosztotta őt e jogok tetemes részétől, mindenekeelőtt a sajtó, az információ és a gyülekezés szabadságától. Nem túlzás azt mondani, hogy e tekintetben Európa jogi kultúrája 1914-ben néhány nap vagy legfeljebb néhány hónap alatt időutazáson ment keresztül: száz évet is visszafeljlődött. Angliában, Franciaországban, Németországban, az Osztrák–Magyar Monarchiában a 20. század első évtizedére a társadalmi valóság tényeit kritikusan és sokszíniően tárgyaló sajtó a háború kezdetétől nemcsak a véleménysszabadságot felfüggesztő állami cenzúra, de egyben a nemzeti érzés túlbúrjánzásában mutatkozó közvélemény öngerjesztő cenzurális hatására egy virtuális valóság tükrözőjévé vált, amelyben a háború valóságos tényei csak bizarr módon eltorzítva jelenhettek meg. A médiát – Batthyány Alajos reformkori szép hasonlatával – „a szabadság oroszlanját” ismét ktrecebe zárták. E jelenségnek és jogi, egyben mentális következményeinek megvilágítására teszünk itt vázlatos kísérletet.

[1] A közvélemény és a sajtósszabadság viszonyát találóan jellemzi Bíró Lajos mondása: „Az újság nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol.” Ld. erről még: Baker, 2012.

Ami a háború jogszerűségét, egyben elkerülhetetlenségét illeti, abból indulunk ki, hogy a mai napig sem lehetséges egyértelmű és megnyugtató magyarázatot adni arra a kérdésre: volt-e olyan eredendő ok (Grotiusnál: *causa iustifior*), ami a háborút elkerülhetetlenné tette? Vagy másként: szükségszerű volt-e, hogy a részes államok közti ismert érdekellentétek és érdekszövetségek világháborúhoz vezessenek? A háborúba lépést kiváltó okra (*causa suasoria*) vonatkozó igazolási kényszer – „hogy megkonstruálják az ellenséget, s ezáltal értelmet tulajdonítsanak egy egyébként értelmetlen háborúnak”^[2] – azt diktálta, hogy azt mindegyik fél igazságosnak (tehát védekező jellegűnek) tüntesse fel. Mi e helyütt a közvetlen kiváltó ok pszichológiai magyarázatához szeretnénk néhány gondolattal adalékot adni.

I. A SZÓLÁSSZABADSÁG HELYZETE 1914 ELŐTT A HADVISELŐ FELEK POZITÍV JOGÁBAN

1. Franciaország

A júliusi forradalmat követően kiadott 1830-as francia alaptörvény (az ún. „alkotmánylevél”) 17. cikkelyében deklarálta, hogy a cenzúra „soha többé nem állítható vissza” s minden franciának joga van – ahogy azt már az 1791-es alkotmány is kimondta – nézeteit szóban vagy írásban szabadon kifejeteni. A szólásszabadság ezen elvét elvben a második császárság 1851-ben megalkotott alkotmánya sem érintette, de csupán az 1881. július 29-én hatályba lépett sajtótörvény (*Loi sur la liberté de la presse*) tette lehetővé, hogy az alacsonyabb rendű jogszabályok végre az alkotmányi deklaráció szellemének megfelelően biztosítsák a szólásszabadságot. Így e sajtótörvény szabadnak nyilvánítja a sajtót, a nyomdászatot és a könyvkereskedést. Az újságok kiadása sincs engedélyhez vagy biztosítékhoz kötve. (De külföldi lap terjesztését a minisztertanács, egyes belöldi lapszámokét pedig a belügyminiszter megtilthatja.) A törvény a sajtószabadság korlátjaként csak a büntetőtörvényeket és a sajtóvétségeket jelöli meg. (A sajtótermék pönalizált tartalmáért való felelősök körét azonban a nyilvánosságra hozatalban résztvevő valamennyi közreműködőre kiterjeszti, de csak az ún. fokozatossági elv szerint: a szerző felelőssége megelőzi a szerkesztőt, a szerkesztőé a kiadót és így tovább.) Teljes körű sajtószabadságról a 19. és a 20. század fordulóján mégsem beszélhetünk, mivel az 1882-ben és 1898-ban „az erkölcsiséget sértő” nyomdatermékekről hozott törvények az ilyennek minősített sajtótermékeket – a könyvek kivételével – kivették az 1881-es sajtótörvény hatálya alól, így az ezek előállításában közreműködők felelőssége közvetlenül a büntető törvénykönyv szerint alakult, s rájuk nézve az esküdtbíróóság helyett a rendes bíróság büntetőtanácsai jártak el (amelyek pl. elrendelheték az inkriminált alkotások előzetes lefoglalását is, és büntetésük akár fogház is lehetett).

[2] Schmitt, 1998.

Mindezek ellenére a francia igazságszolgáltatás jogállami intézményei és garanciái folytán a kormányzat a művészet szabadsága ellen – habár már régóta nem a hivatali cenzúra eszközeivel – folytatott illetlen hadjárata meglehetősen gyakran volt vereségre kárhozható a háborút megelőző időszakban. A bírói gyakorlatban – szemben a pozitív joggal – kezdett érvényesülni az a felfogás, hogy a művészet etikájának és esztétikájának kérdései kívül esnek a jog hatókörén.

2. Anglia

Angliát méltán nevezték a 18. századtól kezdve a szólásszabadság hazájának. A kis megszakítással csaknem százhatvan éven át hatályban volt cenzúratörvény (a *Licensing Act*) 1695-ös hatályon kívül helyezése óta a szigetország nem ismerte a cenzúra intézményét.

Ez alól minden esetre a színházi előadások kivételt képeztek. Az 1843. évi színházi törvény szerint az angol színházak felett a király nevében a lordkancellár gyakorolta a cenzúrát. Mérlegelési jogkörében a bemutatási engedélyt megtagadhatta vagy valamely előadás megtartását megtilthatta, ha úgy látta, hogy a mű „a jó erkölcsöt, a tisztességet vagy a köznyugalmat” veszélyezteti. A 20. század elején a kancellári döntések előkészítésére szakértőkből álló, úgynevezett arbitrátori bizottság (*representative committee of arbitrators*) hoztak létre és a magánszínházak előadásait kivették a cenzúra alól.

Ettől eltekintve az akkori média minden más területén a szólásszabadság – a kontinentális írott európai alkotmányokhoz hasonló pozitív jog deklarációk híján is – teljes volt. A bírói ítéletekre (precedensekre) épülő *common law* fontos és századokon át kimunkált alapelvének számított, hogy a kimondott és írott gondolat szabadságának egyedüli korlátja „a becsület” védelme lehet. A precedensjog 1900-ban munkálta ki a sajtó korlátozhatatlanságának elvét: „a sajtó szabadsága nem nagyobb és nem kisebb, mint Őfelsége bármelyik alattvalójának szabadsága” (a híres Gray-perben hozott ítélet).

Kis egyszerűsítéssel: 1914-ben az angol sajtóban és a nyomdatermékekben mindenki szabadon nyilvánosságra hozhatott mindent, amit a tizenkét „átlagemberből” – hagyományos angol ironiával: a tizenkét „szatócsból” – álló esküdtszék (a *jury of tradesmen*) a becsület védelmének követelménye (az úgynevezett *libel*) vizsgálata mellett megengedhetőnek tartott – persze, ezt is csak az utólagosan hozott verdiktek alapján.

3. Németország

Miután az állampolgári jogok taxatív felsorolását az 1871-es birodalmi Alkotmány nem tartalmazta, a német sajtójog fő forrása az I. világháborúig az 1874-es sajtótörvény (*Reichspressgesetz*) volt, amely a sajtószabadság elvén alapult. Deklarálta az előzetes cenzúra eltörlését, valamint azt, hogy a sajtó csak olyan korlátozásoknak vethető alá, melyeket maga a törvény állít fel. E korlátok viszont

lényegében nem mások, mint a Büntetőtörvénykönyv média útján megvalósítható tényállásai (rágalmazás, becsületsértés, felségsértés, istenkáromlás, fajtalanság, az államrend megdöntésére irányuló izgatás). A törvény a sajtótermék közigazgatási lefoglalását csak kivételesen, felségsértésre felhívás, izgatás és fajtalan írások terjesztésének eseteiben engedte meg.

A Német Birodalom joga – dacára a hosszú békeidőszaknak – szintén kényes volt a színpadi vizualitással járó „veszélyekre”. Egy 1871-ben hozott belügyminiszteri rendelet – amely még 1914-ben is érvényben volt – a színházi produkciókat a vásárosok és mutatványosok köztéri mulatságaival egy sorba helyezte: „A rendőrség jogosult a bemutatandó darabokról előzetesen tájékozódni, és színre vitelüket közbiztonsági vagy erkölcsi okból megtiltani.”^[3] (Az előadóművészettel szemben tehát még a 20. század elején is létezett német földön a rendőri cenzúra – az előzetes cenzúra legdurvább neme!)

A vilmosi rendszer az új művészet más műfajú alkotásai ellen is hathatósan kívánt fellépni. A Büntető törvénykönyv 1899-es, „*Lex Heinze*” néven elhíresült novellája a Btk. 184. §. tényállásának kiterjesztésével a prostitúcióval (kitartottsággal, kerítéssel) azonos elbírálást, pönalizációt tett lehetővé általában „az erkölcsstelen tartalmú írások” terjesztőire is. Tucátjával indultak a német – ahogy kissé korábban a francia – büntető bíróságok előtt az irodalmi-művészeti tárgyú „erkölcsi perek”. A német igazságszolgáltatás azonban 1914-ig többnyire megőrizte függetlenségét és jó néhány precedens értékű ítéletben megvédte a művészet szabadságát.^[4]

4. Ausztria

Az 1867. december 21-én elfogadott, alapvetően liberális szellemű Állampolgári Jogok Alaptörvénye (*Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger*) – amelyet a parlamenti képviselőtről (*Reichsvertretung*) szóló Alaptörvénnyel együtt neveztek Alkotmánynak (*Konstitution*) – deklarálta az állampolgári alapjogokat, többek között a szabad véleménynyilvánítás jogát is. Ezzel mind az előzetes cenzúra, mind a könyvrevízió megszűnt Ausztriában és a többi örökös tartományban. A *Konstitution*ba foglalt alapjogokat érinthetetlennek (Georg Jellinek terminológiájával az államhatalom szempontjából „*status negativus*”-nak) nyilvánították, azonban megfogalmazásuk taxatív tömörsége folytán gyakorlati értelmezésük a törvényalkotásra s főleg a bíróságra hárult.^[5] E célból hozták létre 1867-ben a *Reichsgerichtet*, az alapjogok bíróságát, s a jogvédelem szempontjából rendkívülinek minősíthető e bíróság kasszatórikus hatás-

[3] Idézi: Schütz, 1990.

[4] Így például azok az ítéletek, amelyekkel a német közigazgatási bíróságok sorra hatályon kívül helyezték Gerhart Hauptmann A takácsok című hírhedt darabjának bemutatását betiltó rendőrhatalósági határozatokat. Vö. Pruzsinszky, 2014, 206–208.

[5] „Ami az egyén számára a közigazgatási korlátok leépítése után az individuális léthez való lehetőségben megmarad, az szabadságának szférája.” (Jellinek, 1900, 419.)

köre, amellyel az alapjogot sértő közigazgatási aktusokat is megsemmisíthette, nemcsak természetes, de jogi személyek jogvédelmére is. Talán mondanunk se kell, hogy ez a védőernyő csak a háború kitöréséig működött, hiszen az úgynevezett „politikai jogok” a hadüzenet napjától kezdve „szüneteltek”.

A nyilvános műsorszolgáltatók (színházak, mozik, mulatók) tekintetében a világháború előtt Ausztriában is fennmaradt a rendőrhatalósági cenzúra azzal a megszorítással, hogy 1903 óta a művészeti szakemberekből, közéleti kiválóságokból verbuvált cenzúranácsok (*Zensurbeiräte*) véleményezhették a nyilvánosság előtt bemutatandó tartalmakat abból a szempontból: nem sértik-e a közérkölcset. E lényegében társadalmi szervezetek döntése – a bírói jogorvoslat lehetőségével – a rendőrhatalóságot is kötötte: a háború kitöréséig.

5. Magyarország

A közvetlenül a háború kitörése előtt életbe léptetett 1914-es sajtótörvény (1914: XIV. törvénycikk) a dualizmus évtizedeiben fennállt, az 1848-as sajtótörvényen alapuló sajtószabadságnak olyan kodifikálása volt, amely növelte az újságíró anyagi és büntetőjogi felelősségét, s egyben már egy háborús cenzúra esetleges bevezetésének jogtechnikai előfeltételeit is tartalmazta. Alapelve: „Sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti gondolatait.” (1.§.) De a nyomdákat részletes nyilvántartás vezetésére kötelezi a kinyomtatott írásművek kiadóiáról és a kiadványokról, továbbá arra, hogy magukat a kiadványokat is mutassák be az illetékes ügyészségnek (6–7.§.). Kifejezetten a háborús állapotok előrevetítéseként értékelhetjük a törvény 10. §-ába foglalt felhatalmazást, miszerint „a Magyar Szent Korona országainak területén kívül kiadott vagy nyomtatott, vagy ezen a területen kívül egyébként többszörösített sajtótermékek terjesztését a minisztérium közérdekből eltilthatja”. Időszaki lapot szabadon, engedély nélkül lehetett alapítani, de a törvény kikötötte, hogy annak kiadója, ügyvivője vagy felelős szerkesztője csak állandóan az ország területén lakó magyar állampolgár lehet (16–17. §. A törvényalkotók tehát előre biztosították, hogy konfliktus esetén a közvélemény befolyásolására leginkább alkalmas időszaki lapok előállítói rögtön a kormány „keze ügyében” legyenek.) Ráadásul politikai tartalom esetén a lapalapítást a törvény tetemes biztosíték letételéhez – Budapesten ötvenezer, vidéken húszezer koronához – kötötte (18. §.)

Az 1848-as sajtótörvényhez képest megszorítóbb szabályozással kapcsolatos kritikát Vázsonyi Vilmos így fogalmazta meg: „Mihelyst mi a sajtóra újabb kötelmeket rovunk..., a sajtóra a legnagyobb féket rakjuk, abban a pillanatban természetes ennek a gondolatnak a másik párja, amely jelentkezik, hogy a sajtót viszont biztosítani kell a mindenkor változó kormányhatalom minden üldözésével szemben. Ezen üldözésekkel szemben a sajtónak nemcsak védelmet, hanem teljes kártérítést ígérni is kell biztosítani... A sajtó nagyon hosszú életű, rendszeren túléli az ellenfeleit és... aki újságíró volt, az igazán belehal!”^[6]

[6] KN 1910/1915. XX. köt. 12. 478. országos ülés, 1913. nov. 11.

Csakhogya az 1914. évi sajtótörvénynek már nem volt ideje, hogy a gyakorlatban is igazolja vagy cáfolja a sajtó munkásainak félelmeit, és befolyásolja a véleménynyilvánítás szabadságát. A kitörő világháború volt az, amely a törvényt, a sajtószabadságot és az újságírókat is „megette”. A Szerbiával való hadiállapot beálltával (1914. július 27.) ugyanis életbe lépett a háborús cenzúra és a sajtóban – ahogy a közvéleményen is – úrrá lett a vélemény szabadságot alapjaiban determináló háborús pszichózis.

6. Oroszország

A 20. század elejére a sajtó a cári Oroszországban sem volt már az a „nyelv nélküli harang”, amihez a cári cenzúra klasszikus korszakában, a 19. század első felében Csaadajev hasonlította.^[7] Ekkorra a cárizmus lemondott a totális cenzúrát megvalósító „három szentség” koncepcióról, hogy t.i. a cár mint önkényuralkodó a médiában is minden döntésben jelen van (*omnipraesens*), mindenről tud (*omnikompetens*) és minden gondolat fölött van hatalma (*omnipotens*). A véleményalkotás már nem volt – mint korábban, a hírhedt III. Ügyosztály mindenhatósága idején – deklaráltan állami monopólium.^[8]

Az 1914-ig fennállott sajtóigazgatási rendszer alapját az 1865-ben kiadott cenzúrendelet képezte: a kéziratokat átvevő helyi (városi és területi) cenzorok csak javaslatot tehetek a döntéshozó, Szentpétervárott működő cenzúrabizottságoknak (volt belföldi és volt külügyi). Határozatuk ellen a szerző, a kiadó vagy a szerkesztő fellebbezhetett a Sajtóügyi Főhivatalhoz, a belügyminiszter alá rendelt központi miniszteriális szervhez. A cár személyes irányítása alatt álló III. Ügyosztály azonban (még mindig!) az uralkodó árgus szemeként, saját titkos ügynökei révén figyeli e hivatali szervezet működését és bárhol, bármikor beavatkozhat, pozitív és negatív irányban egyaránt, tetszése szerint elvonhat ügyeket uralkodói döntésre az éppen hatáskörrel rendelkező hivatali szervtől. A könyvek és időszakos kiadványok előzetes cenzúráját azonban 1914-re eltörlik, csak a brosúrákét és a napi sajtóét tartják fenn. Viszont a könyvkiadásban és a sajtóban bevezetik – mintegy belső cenzúraként – a felelős szerkesztői intézményt. Megszüntetik a magánlevelek cenzúrázását és a 10 ívnél hosszabb szépirodalmi műveket teljes körűen mentesítik mind az előzetes, mind az utólagos cenzúra alól.

Ez az új, rugalmasabb struktúra már lényegében egészen 1917-ig fennmarad, és a cenzúra szervezetén a hadba lépés se változtat lényegesen. Fenntartják és a háború kitörése után tovább szigorítják az országba bejutó külföldi sajtótermékek brutális ellenőrzését. (Külföldi utazók már a háború előtti hónapokban megpróbálva tapasztalják, hogy a kávéházakba kitett külföldi lapok némelyikéből egyes cikkeket kivág vagy tussal olvashatatlanná tesz a manuális postai cenzúra.)

[7] „A nyelv nélküli harang szeretett hazám jelképe”. (Pjotr Jakovlevics Csaadajev, 1794–1856.)

[8] A III. Ügyosztály korábbi szerepéről lásd: Pruzsinszky, 2014, 66–69.

A háború kitörésekor annyiban vezették be a hadicenzúrát, hogy a frontok eseményeiről csak a hadsereg főparancsnokság által kiadott hadijelentések szerinti tartalmakat szabadott a sajtóban közölni. Az 1915. augusztus 8-án hozott rendelet viszont már 29 olyan témakört sorolt fel, amelyre ismét előzetes cenzúrát vezettek be.

II. A HÁBORÚS CENZÚRA SZABÁLYOZÁSA

1. Magyarország

A háborús cenzúra bevezetésének jogi alapjait már az 1912. évi LXIII. tc. (A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) megteremtette. E kivételes törvény rendelkezése szerint: A ministerium elrendelheti, hogy az időszaki lapoknak és más sajtótermékeknek a sajtóügyi közvádolóhoz benyújtandó sajtórendészeti köteles példányait a szétküldés előtt kell a legközelebbi kir. ügyészségnek, ill. rendőrhatóságnak kézbesíteni és hogy a szétküldés, amennyiben a kir. ügyészség vagy a rendőrhatóság korábban meg nem engedik, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti kötelesspéldány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtóterméknél a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét. Ha a... kijelölt kir. ügyészség vagy rendőrhatóság arról győződik meg, hogy valamely sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetnék el, amely a hadviselés érdekeit érinti, a sajtóterméknek szétküldését megtilthatja... A ministerium intézkedhetik, hogy egyes belföldi időszaki lapoknak, amennyiben közleményeik a hadviselés érdekeit veszélyeztetik, megjelenése és terjesztése eltiltassék. (11. §.) A kivételes hatalomból folyó intézkedések körét, hatályuk területét és hatályba lépésük időpontját a ministerium állapítja meg. (2. §.)^[9]

Látható: rendkívüli, az akkori média minden területére értelmezhető, s lényegében az előzetes cenzúra bevezetésére szóló felhatalmazás volt ez.^[10] A rendkívüli médiális állapotot eredményező „kivételes hatalom” a törvény szerint már a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is alkalmazható volt. A felhatalmazással élve, a miniszterelnök még ugyanaznap kibocsátotta az 5482/1914. M.E. számú rendeletét a közlési tilalom alá eső tartalmakról. Ezek: Magyarország egész területén és az Osztrák-Magyar Monarchia két állama fegyveres erejének állásáról, mozdulatairól, erejéről és működéséről, az erődök és erődítmények állapotáról, úgyszintén a fegyveres erő

[9] Törvények, jogszabályok, 1912. Complex Kiadó. (Elérhető: <http://www.1000ev.hu>.)

[10] Bizonyos - szűk - körben addig is létezett: 1898-ban egy igazságügyi miniszteri rendelet alapján vezették be az „éjjeli ügyész” rendszerét. A korábban sajtóvétséget elkövetett - főleg munkásmozgalmi - lapok egy kinyomtatott példányát szétküldés előtt be kellett mutatni az inspekción tartó ügyésznek, aki az újság valamely cikkét rövid úton inkriminálva megtilthatta a szétküldést.

számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről vagy az élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről vagy szállításáról sajtó útján történő közlések.^[11] Látható, hogy a miniszterelnöki rendelet némileg túllépve a törvényi felhatalmazást, az általa nevesített tartalmakra lényegében öncenzúra-kötelezettséget írt elő, amelynek realizálása főleg a lapok, folyóiratok esetében a felelős szerkesztőkre hárult. (Később a kör kibővült: tilos volt írni a gabona árdrágítási manipulációkról, az élelmiszerek drágulásáról és hiányáról, a beszerzési nehézségekről, a külföldön internált magyarok helyzetéről, a Monarchia hadifogolytáborainak egészségügyi viszonyairól, 1916-tól a tüntetésekről, háborúellenes megmozdulásokról.)

Az előzetes cenzúra általános körű bevezetésére Magyarországon – eltérően Ausztriától, Németországtól és Franciaországtól – a felhatalmazás ellenére sem került sor, habár egyes „arra okot szolgáltatató és külön megjelölendő” orgánumokat a 12001/1914. I. M.E. számú igazságügy miniszteri rendelet alapján köteleztek arra, hogy kinyomtatott példányaikat a terjesztés előtt mutassák be az ügyészségnek. Ilyen kötelezettséget bizonyos témákkal (pl. országgyűlési eseményekkel, a termékek drágulásával) foglalkozó cikkekre általános jelleggel külön is előírtak. Ilyen cikkek bármelyik lapnál eleve csak akkor voltak közölhetők, ha az ügyész vagy a rendőrhatalóság illetékes rányomta a kéziratra a „közölhető” szövegű bélyegzőt. A fenti témákra előírt cenzúra alapelvét a rendelet egyébként így határozta meg: Tilos olyan híreket közölni, amelyek a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthetnek, és hátrányos befolyással lehetnek a monarchia katonai helyzetére.^[12]

Ami a sajtóorgánumok és könyvkiadók részére az 5482/1914. M.E. sz. rendelettel jogilag is kötelezővé tett öncenzúra részletesebb igénypontjait illeti, ezeket „bizalmas közlésekben” írta elő a felelős szerkesztők részére az ún. Hadi Felügyeleti Bizottság (HFB) sajtóalbizottsága vagy a miniszterelnöki sajtóiroda, esetenként az igazságügyminiszter. Például, hogy a helyi anyagok közlése során kezeljék „kritikusan” a sebesültek harctéri visszaemlékezéseit, az ütközetek leírását ne a frontot megjártaiktól vegyék át, ne közöljék az ezredek számait vagy a tisztek nevét.^[13] 1918 nyaratól a HFB sajtóalbizottság havonta külön értesítőben foglalta össze az újabb és újabb „bizalmasokat”. „Szigorúan bizalmas”-ban írták elő a cenzoroknak (a szerkesztőknek), hogy pusztán egyes mondatrészeket vagy jelzőket ne töröljenek a lap szövegéből, mert az feltűnő lehet. Ehelyett – akár egy-egy szó miatt is – az egész cikket, de minimum a bekezdést kellett törölni.

[11] Az Est. 1914. július 27.

[12] Az efféle konkrét tartalom nélküli normatívák gyakorlatának hagyományos voltát a Monarchiában jól mutatja a magyar kancellária egy 1790-es, II. József halálakor kiadott utasításának szövege: Az újságok csak olyan híreket tartalmazhatnak, melyeket mindenki tudhat. Kiváltképpen tilos az újságíróknak egyéni véleménynyilvánításával kísérni a híreket, mert ez a közönségben, de kivált az egyszerűbb emberekben kedvezőtlen hatást kelthet. (Idézi: Kókay, 1970, 49.)

[13] Különösen jellegzetes a következő szövegű „bizalmas”: A bizalmas értesítések tartalma, valamint az a körülmény, hogy ilyen bizalmas kiadatot, egyáltalán nem közölhető. (Mucsi, 1984, 195.)

A törvény szerint a kivételes intézkedésekkel hozott bármely sajtótilalom megszegése vagy annak kísérlete vétségnek számított és – ha más bűncselekmény nem valósult meg – két hónapig terjedő elzárással és hatszáz koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújtották. És természetesen – az igazságügyi miniszter javaslata alapján – sor kerülhetett bármely sajtóorgánium betiltására is, „amelynek közleményei a hadviselés érdekeit veszélyeztetik”. Erre az 5484/1914. M.E. sz. rendelet alapján a belügyminiszternek volt hatásköre. (Ez a szankció érte már a háború legelején például a Független Hírmondó, a Rendkívüli Újság, a Szlovenszky Dennik, a Kassai Munkás, a fiumei La Voce del Popolo és az újvidéki Zasztava nevű lapot).

Az esküdtbíróóság működését az igazságügyi miniszter a kivételes törvény 12. §-a alapján bármikor felfüggeszthette, így csak az általános hatáskörű büntetőbíráskodás útján volt lehetőség a jogorvoslatra.

A háborús sajtópolitika másik fontos eszköze a haditudósító szervezet volt. Kezdetben a front eseményeiről helyszíni tudósítást csak a Hadsereg-főparancsnokság által kiküldött, gyakorlatilag hadiszolgálatot teljesítő, mozgásukban ezért igencsak korlátozott újságírók készíthettek a saját lapjuk részére, akik a tartózkodási helyét folyamatosan változtató osztrák-magyar közös Sajtóhadiszállásra (*Kriegespressequartier*) voltak beosztva. Itteni munkakörülményeikről érzékletes képet ad egy érintett visszaemlékezése: „Délben, miután a feketekávékat kiittuk, közölték velünk, hogy a tescheni főhadiszállásról ma milyen híreket telefonáltak. Ez csaknem mindig a hivatalos hadijelentés átírata volt... Ezután a haditudósító gyorsan feladta a saját táviratát, hogy lapjának és olvasóinak bizonyítsa, mennyire jól tájékozott »a mi K.u.k. Hadisajtószállásra kiküldött különtudósítóknak«. Mert ki tudja, honnan szerzi be a híreket... hogy egyrészt azt a benyomást keltse, hogy tud valamit és az eseményeknél jelen volt. Így alakult ki a kis miseszobában minden délben a hírbörze.”^[14]

A kiküldött haditudósítók helyszíni beszámolóit tehát általában virtuális beszámolóknak voltak, amelyeket nem a front helyszínein, hanem a Sajtóhadiszálláson készítettek, a főhadiszállásról kapott adatok és instrukciók alapján. A hadijelentéseket – központi felhasználásra és tovább cenzúrázva – a bécsi Hadi Felügyeleti Hivatal (*Kriegsüberwachungsamt*) és a budapesti Hadi Felügyeleti Bizottság részére írásban is kiadta a közös Hadsereg-főparancsnokság. Amely ezen kívül – Osztrák-Magyar Hadiírtesítő címen – rendszeresen megjelentetett a belföldi sajtó számára egy propagandisztikus cikkgyűjteményt, amelyet a kiadók kéziratként felhasználhattak. 1916 októberétől a lapok – a katonai szervek engedélyével – közvetlenül is kiküldhettek haditudósítókat, beszámolóikat a tartalom szerint illetékes magasabb katonai parancsnokságok cenzúrázták. („Közölhető” vagy „nem közölhető” szövegű bélyegzőt nyomtak rájuk aszerint, hogy kizárólag a győzelmekről szóltak-e, vagy a veszteségeket is említették.)

[14] Dzambo, 2003, 9-27., 16.

Azonban, ami a háború túlnyomó részében a korabeli közvélemény alaphangulatát, az események spontán artikulálását illeti, nem indokolatlan a kérdés: szükség volt-e egyáltalán háborús cenzúrára, virtuális vagy meghamisított hadijelentésekre? Ennek vizsgálatával a tanulmány háborús pszichózisról szóló részében foglalkozunk.

2. Ausztria és Németország

Ausztriában a háború kitörésekor nem volt szükség kivételes hatalmat lehetővé tevő törvény meghozatalára, mivel – belpolitikai okokból – az uralkodó már 1914 márciusában feloszlatta a Parlamentet és azóta az Alkotmánynak a szükségkormányzásról szóló cikkelye alapján rendeleti úton kormányozhatott.

A kifejezetten tudományos tartalmakat és klasszikus szépirodalmat leszámítva minden sajtótermékre kiterjedő cenzúrát (a belföldi katonai vonatkozású tartalmak felett) az 1914-ben uralkodói rendelettel létrehozott *Kriegsüberwachungsamt* és (a polgári tartalmak felett) a katonai parancsnokságok sajtóosztálya gyakorolta. A postacenzúra és a külföldi vonatkozású sajtó cenzúrája a vezérkar mellett már korábban is működő ún. *Evidenzbüro* hatáskörébe tartozott.

Németországban az alkotmányos állapot felfüggesztése az 1851-es „Ostromállapotról szóló törvény” (*Gesetz über den Belagerungszustand*) alapján történt: 1914. július 31-én, egy nappal a háborúba lépés előtt II. Vilmos kihirdette a hadiállapotot, ami azt jelentette, hogy a törvény 4. §-a alapján (melyet beépítettek az alkotmányba is) ettől kezdve a végrehajtó hatalom irányítása a területi katonai parancsnokokra szállt. Így a nyomtatott betű minden formája – de különösen a hírlapok és az időszaki sajtó – feletti cenzúra a hadsereg kezébe került. Pontosabban: a – Bajorországon kívül – 57 katonai körzeti parancsnokot az állampolgári jogok széleskörű korlátozásának jogával ruházták fel. A főparancsnokok az egyes körzeti parancsnokságokon belül – illetve nekik alárendelten – hadi cenzúrabizottságokat állítottak fel a munka gyakorlati elvégzésére (cenzortisztekből vagy civil alkalmazottakból). A legfelsőbb katonai parancsnokságon működő Központi Sajtóirodának (*Zentrales Pressebüro*) a háború kitörése napján kiadott iránymutatása 26 féle közlési tilalmat tartalmazott az újságokra nézve. Ezek alkalmazása azonban nem volt egyöntetű, mivel a normatívák tartalmát a saját körzetükre vonatkozóan a katonai (olykor rendőrségi) parancsnokok saját belátásuk szerint határozhatták meg.

A cenzúraszervezet 1915-re épült ki teljes vertikumában. Ekkor a Központi Sajtóiroda Hadisajtó Hivattallá (*Kriegspresseamt*) alakul és három osztályra tagolódik: a Legfelsőbb Cenzúra Hivatalra (*Oberzensurstelle*), a Belföldi Osztályra és a Külföldi Osztályra. A Legfelsőbb Cenzúra Hivatal feladata volt az egyes parancsnokságok által megfogalmazott tilalmak és szabályok összhangba hozása, a cenzúra gyakorlásában az országos egység lehetőség szerinti megteremtése cenzúra-irányelvek megfogalmazásával és a meglehetősen heterogén cenzúrajog kodifikálása (ún. Cenzúrákönyvekben: 1916-ra már körülbelül 2000 cenzúraszabály létezett, hiszen a megszorítások a tisztán tudományos jellegűek

kivételével minden írástermekre és képi ábrázolásra kiterjedtek.) A Belföldi Osztály feladata „a közvetlen kapcsolat” fenntartása a cenzúra érintettjeivel: a sajtó képviselőivel (Német Újságírók Egyesülete, Lapkiadók Szövetsége, a könyvkiadók vezetői stb.). Ez az osztály volt a felelős a lakosság hátszói fegyelme és háborús lelkesedése – a *Burgfrieden*nek nevezett „hátszói béke” – médiális hátterének fenntartásáért. E célból rendszeresen megszervezte a hivatali vezetők és a sajtó képviselői közötti „hadi értekezleteket”, s ezek anyagát külön füzetekben (ún. „könyomatosak”) juttatta el a lapok főszerkesztőihez. Fontos feladata volt továbbá a sajtót illető napi cenzúrajelentések elkészítése a vezérkar számára. Később ennek a keretében működött a katonai újságok, frontújságok tartalmi koordinálásával foglalkozó *Feldpressestelle* is. A Külföldi Osztály egyrészt az ellenséges megszállt területek cenzúrájával, az ott megjelentetett saját kiadványok (pl. az *Ardennes-Zeitung*) szerkesztésével, illetőleg a szövetséges országok cenzúrahatóságaival való kapcsolatokkal foglalkozott. A legfelsőbb katonai parancsnoksághoz tartozott még a vezérkar III./B. Osztálya, a *Nachrichtenbureau* is, a titkosszolgálati és a hivatalos hadijelentések összeállítója (a háború kezdetén még ez látta el a későbbi Legfelsőbb Cenzúra Hivatal feladatait, viszont 1915-től kezdve a Központi Posta és Táviró Ellenőrző Hivatalon keresztül a postai cenzúrát is irányította). Csak a *Nachrichtenbureau*-nak volt joga jelentést adni a hadihelyzetről, s az ebben foglaltaktól a lapok nem térhettek el (még akkor se, ha a hadijelentés csupán abból állt, hogy „Nyugaton a helyzet változatlan”). A hadijelentéseket (brosúrában is kiadva: *Kriegsnachrichten*) az úgynevezett Wolff-iroda szakértői szerkesztették, gondos szűrőmunkával. (Érdekes, hogy olykor az ellenséges hadijelentéseket is közölték – autentikus magyarázatok kíséretében, amelyeket viszont a Külügyminisztérium sajtóosztálya bocsátott rendelkezésre).

A sajtó háborús szerepét alapvetően Moltke vezérezredes fogalmazta meg 1914. augusztus 2-án: „A sajtó nélkülözhetetlen eszköze a hadvezetésnek, a had-vezetőség és a sajtó szoros együttműködése elengedhetetlen feltétele a sikernek.”^[15] Aligha vitatható: ez a goebbelsi médiaeszmé előrevetítése volt. A vezérkar 1914. augusztus 3-án a német sajtó vezetőivel tartott csúcsertekezletén az általa nyújtandó hadi tájékoztatás tartalmára nézve kifejtette: „Nem mondhat meg mindent, de mindig csak az igazat fogja mondani.”^[16] Könnyen átlátható ennek a koncepciónak az ellentmondásossága és kijátszhatósága. A Legfelsőbb Cenzúra Hivatal felállításakor a nem kifejezetten katonai tartalmakra nézve a vezérkar továbbá azt a szándékát nyilvánította, hogy nem kíván „politikai cenzúrát” gyakorolni. Ezt erősen cinikus kijelentésnek kell minősítenünk, tekintve, hogy a napisajtót és az időszakos sajtótermékeket egyértelműen a katonai hatóságok előcenzúrája sújtotta, a saját maguk által meghatározott normatívák és a *Nachrichtenbureau* megszabta hírtartalmak szerint.

[15] Idézi: Nicolai, 1920.

[16] Uo.

Utaltunk rá, hogy a legfontosabb cenzúraszabály a *Burgfrieden*nek, a háború békéjének megóvását célozta, amely „a nemzeti egység és a nagy nemzeti célokkal való azonosulás szellemének fenntartását” jelentette. Vagyis kerülni kellett „a német nép egységének minden veszélyeztetését”, és megengedhetetlen volt „annak a benyomásnak keltése, mintha a győzelembe vetett elszánt népakarat megingana”. Az egyéni véleménynek csak akkor volt szabad hangot adni, ha ez a birodalom katonai érdekeire nem volt hátrányos, és akkor is csak „tárgyilagos” formában. „Elkerülendő a politikai célok önérdekű vagy alantas indokokkal való követése, a régi viták szükségtelen feltámasztása, a társadalmi osztályok, hivatásrendek, felekezetek sértegetése a sajtó útján” – olvashatjuk a Legfelsőbb Cenzúra Hivatal irányelvei között.^[17] Ehhez járult további két tabu-témakör: a militáns hazafiság és a pacifizmus megvetése, amelyeket még célzásszerűen sem lehetett megkérdőjelezni. Ugyanakkor a tilalmak általában elvi szintű, területenként heterogén és laza megfogalmazása a cenzúrahatóság ellensúlyok nélküli mérlegelését volt hivatva biztosítani, hogy szabad belátása szerint léphessen fel a katonai szervezetek nem tetsző szövegekkel szemben. (Az első jelentős irodalmi áldozat valószínűleg Heinrich Mann nagyregénye, Az alattvaló (*Der Untertan*) volt, amelynek folytatásos közlését a müncheni *Zeit im Bild* című hetilapban leállították. Indok: „A jelen pillanatban a német viszonyokat szatirikus formában nem szabad kritizálni.”)^[18]

Látható, hogy a német szabályozás – szemben a magyarral és egyezően az osztrákkal – a háborús cenzúrát alapvetően nem polgári feladatnak, nem az állampolgári jogok egyszerű korlátozásának, hanem egyenesen hadicélként, a háborús stratégia részének tekintette. Ezért is helyezte azt a hadiszervezetbe.

Más kérdés, hogy hatékonysága – talán épp az egyidejű horizontális és vertikális szervezethez és a körzetenkénti szabályozás heterogenitása miatt – elmaradt a hatalom elvárásaitól. A fejlett német sajtó és könyvészet – mint látni fogjuk – helyel-közzel megtalálta a rendszer hézagait a háborúval szembeni kritikus tartalmak közléséhez. II. Vilmos a háború előrehaladtával egyre elégedetlenebb lett: „fogatlan farkas”-nak nevezte a cenzúrát.

3. Franciaország és Anglia

Franciaország a háborús cenzúrának hasonló módját választotta, mint Németország, ha nem is ugyanazzal a szervezethez. A cenzúrát a hadsereg tagjai gyakorolhatták és szabályozása is a katonai igazgatás keretében valósult meg: a Hadügyminisztériumban működő Sajtóiroda (*Bureau de la Presse*) révén, amely folyamatosan 400 tisztet foglalkoztatott cenzorként. Országosan mintegy 5000 katonai állományú felügyelő intézte operatív módon az egyes sajtótermékek helyi

[17] Fischer, 1973, 149.

[18] Idézi: Schütz, 1990, 149–150.

ellenőrzését, részben a lapok szerkesztősegeihez kirendelten. 1915 szeptemberében a háborús műveleti zónán kívüli országrészen az igazgatási feladatok irányítása – így a hadicenzúra gyakorlása is – visszakerült a polgári szervek: a polgármesterek és prefektusok kezébe – de a felügyelői rendszer alapján megmaradt. Ebből a szempontból a francia szisztéma a központosítás mellett is rugalmasabb volt a németnél, mert jobban figyelembe tudta venni az egyes orgánumok olvasótábori kötődéseinek specifikumait, a központi előírások érvényesítése mellett. Ezekre nagyrészt ugyanaz volt a jellemző, mint a németre: a tudósító alapfeladata nem az objektív tájékoztatás, hanem a tollal való hazafias harc az ellenség ellen. A *Bureau de la Presse* elvárásainak lényege – ellenkező előjellel – mindenben megfelelt az ellenséges „központi hatalmak” háborús sajtójával szemben támasztott ottani igényeknek: a hadieseményekkel kapcsolatban az elhallgatás és megszépítés egyfajta keverékét (francia sajtóberkekben *bourrage de crane*-nak, népbolondításnak nevezték ezt) kellett előállítaniuk és tilos volt minden olyan tartalom, amely az ellenséget akárcsak áttételesen is, jó színben tünteti fel. (Erre rögtön a háború elején maga Alexandre Millerand hadügyminiszter adott jó példát: még saját minisztertársaival szemben is hírzárlatot rendelt el, mivel egyszerűen elzárta a Párizst fenyegető német hadműveletekről szóló főparancsnoksági jelentéseket, s közben a front helyzetét a minisztertanács ülésein a valóságosnál kedvezőbben adta elő.) A másik alapvető elvárás a nemzeti összefogás, a háború érdekében a felekezetek és osztályok között megkötött társadalmi béke – az *Union Sacrée* – hangsúlyozása. Ez volt tehát a *Burgfrieden* francia változata.

A francia hadvezetés továbbiakban is igen következetes volt abban, hogy lehetőleg távol tartsa az újságírókat a front valóságos eseményeitől. (A miniszterelnök a háború kitörésekor kormánynyilatkozatban ígérte meg, hogy riporterek utazhatnak a harcterekre, de ezt a vezérkar feje, Joseph Joffre tábornok megvétózta. Indoka: 1870-ben a német hadvezetés a sedani csata előtt a párizsi sajtóból értesült a francia sereg felvonulási útvonaláról.) Végül csak 1917 júniusában alakították meg a *Mission de la Presse* nevű hadisajtó irodát, de ebbe is csak egy tucat gondosan kiválasztott újságírót akkreditált a Hadügyminisztérium. (Természetesen ezek se mozoghattak saját belátásuk szerint a harci zónákban: csoportokban, tisztek vezetésével irányították őket.)

Angliában 1914. augusztus 8-án léptették életbe a szükségállapot-törvényt (*Defense of the Realm Act*), amely előírta a francia hadszíntérről érkező sajtóbeszámolóok szigorú ellenőrzését. E kötelezettség címzettjei a felelős szerkesztők és kiadók voltak, megszegése azonnali letartóztatással járhatott, méghozzá a jogállami biztosítékokkal rendelkező bírói eljárás mellőzésével. 1915 májusáig egyáltalán nem engedtek újságírókat a frontra, ezt követően is csak a hadvezetés által kijelölt helyszínekről és harctéri sajtótisztek ellenőrzése mellett készíthetett „szabadúszó” újságíró helyszíni tudósítást. 1914. augusztus 6-tól működött a csupa katonatisztet foglalkoztató Hadisajtó Hivatal (*War Press Bureau*), amelynek tiszte volt a háborús körülmények között folytatni az önkéntes cenzúra gyakorlására korábban kötött médiamegállapodást: a kiadók az újságok

háborút tárgyaló cikkeit megjelenés előtt bemutatták, s a hatóság – hivatalosan nem kötelező jelleggel, de megelőzendő a szükségállapotról szóló törvény alapján történő esetleges felelősségre vonást – útmutatást adott az érintett téma „megfelelő” artikulálására. (Gúnyneve is volt e szervnek: *Supress Bureau*, azaz Elhallgattató, Eltussoló Hivatal). A sajtó-hadiszállást – amelyet szabályos katonai egységnek, tisztí különítménynek tekintettek – csak 1915 júniusában állították fel, és csupán hat újságíró delegáltak bele. (Ebben valószínűleg szerepet játszott Kitchener angol főparancsnok idegenkedése az újságíróktól: nyilatkozataiban rendre „részeg fajankóknak” nevezte őket.)

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a *Defense of the Realm Act* ellenére Angliában az alapjogok gyakorlását illetően aligha beszélhetünk jogi szükségállapotról. Angliában a véleményalkotás szabadsága – ha az nem érte el a Russell-féle radikális háborúellenesség szintjét^[19] – ellentétben a többi hadviselő országgal, lényegében a háború alatt is megmaradt. Jellemző a szigetországra – ahol az előzetes cenzúra lehetősége abúzusnak számított – az a titkos megállapodás, amelyet a kormány az agadiri válság kapcsán a legnagyobb újságkiadókkal kötött 1912-ben: ebben az érintett kiadók vállalták, hogy egy esetleges háború esetén öncenzúrát gyakorolva a birtokukba jutott, biztonsági szempontból „kényes” információkat visszatartják.

III. A HÁBORÚS PSZICHÓZIS ÉS A CENZÚRA

1. A háború jogszerűsége

Ismeretes, hogy a háború indítását (*jus ad bellum*) a nemzetközi jog (az ENSZ-alapokmányt megelőzően) csak az 1928-ban megkötött Briand-Kellog-paktum kapcsán tilalmazta, tehát 1914-ben a támadó háborúnak még nem volt az akkor érvényes nemzetközi jog szerinti, „csak” legfeljebb erkölcsi-etikai akadálya. Erkölcsi indok megkonstruálására azonban a 20. század elei Európában feltétlenül szükség volt. Ezt a propagandagépezeteknek sikerült létrehozni. (A vilmosi szoldateszka ezt az indokot – a szociáldarwinista elméletre alapozva – Friedrich von Bernhardi művével már 1912-ben megalkotta, kifejtve, hogy Németországnak igenis lenne erkölcsi joga egy Anglia elleni háború indítására.)^[20] A világháború kirobbantójának (az első támadónak) ódiúmat – sőt, egy európai méretű háború kockázatát – mégse vállalta volna egyik kormány se. A felfegyverzettség akkori színvonalán mégis valamennyi – mondhatjuk, szinte akarata ellenére – tevőlegesen hozzájárult „Európa ős-katasztrófájának” kitöréséhez. Jól tükrözik ezt 1914 júliusának dokumentumai. Európa hatalmasai hatalomvágyuk és egyben

[19] Bertrand Russell peréről ld. Clark, 1976.

[20] Bernhardi, 1912.

félelmeik pszichológiai csapdájába estek. A mozgósítás okaként – Anglia kivételével – ugyanis mindegyik hadviselő fél arra hivatkozott: nem akart támadni, de attól tartott, hogy ha nem él idejekorán a mozgósítás fenyegetésével, védtelenül ki lesz szolgáltatva az ellenfél támadásának.^[21] (Von Chelius tábornok, a cári Udvarnál tárgyaló katonadiplomata például lényeglátón jelenti II. Vilmosnak: „Itt az eljövendő eseményektől való félelmükben, minden támadó szándék nélkül rendelték el a mozgósítást, most aztán el vannak azon képedve, hogy mit idéztek fel.” Az uralkodó válasza: „Helyes, csakugyan így áll a dolog”^[22] – de a mozgósítási parancsot nem vonta vissza.) Az évek óta tartó fegyverkezési verseny és nyílt hatalmi vetélkedés, majd az 1914. július végi katonai mozgósítások folytán az érintett országok katonai vezető köreiben hisztérikus hangulat alakult ki: olyan feszültség, amely fenntartotta az ellenséges fenyegetésre vonatkozó meggyőződésüket. Mindez végletes sztereotípiák szülte feltételezéseken és a kölcsönös szorongáson alapult. A virtuális fenyegetettség valóságossá válása viszont, mint köztudott, addig soha nem látott háborús lelkesedést, hisztériát váltott ki a tömegekből. Ez a sovén közhangulat, mint fentebb már említettük, mindenütt szinte lehetetlenné tette a diszkurzivitást, az események olyan sokoldalú mediális megvitatását, amely a háború előtt általános volt. A jelenség lényege, hogy a közvélemény ilyenkor mintegy másodlagos cenzúrává válik az alternatív nézetekkel szemben. (Például amikor Romain Rolland A viaskodás fölött – *Au-dessus de la Mêlée* – címen megjelenteti röpiratát, amelyben bátran szembeszáll a nacionalista hisztériával, a könyvkereskedők és az olvasók azonnal bojkottálják a könyveit).^[23]

A háborús propaganda ráadásul mindegyik hadviselő országban olyan hatékonyan használta fel alapanyagául a közvélemény hisztériáját, hogy óhatatlanul felmerül a kérdés, mi szükség volt emellett még kivételes cenzúrára is? A válasz ez lehet: a háború kitörésekor és első hónapjaiban igazából a hadvezetésnek sem lett volna szüksége rá. A későbbiekben azonban már joggal tarthatott attól a hatalom, hogy a borzalmak és hiábavaló áldozatok nyilvános, valós ábrázolása súlyosan megrendíti a tömegek háborús kitartását, egyben meggyengíti a közvéleményben élő ellenségképeket is.

2. Ellenségképek, háborúelméletek

Az ellenségkép célja, hogy a konfliktus elkerülhetetlenségének tudatosításával a magán- és közellenség-fogalom összemosásával előállítsák, illetve növeljék a háború tömeges támogatottságát. Hatására és a nyelvi szimbólumok segítségével az emberek átviszik magángyűlöletüket a közösség ellenségeire, elfogadva azt

[21] Vö. Ludwig, é. n., 144-164, 212-215.

[22] Uo. 227.

[23] Vö. Pruzsinszky, 2014, II/2. (A közvélemény mint cenzúra és a nacionalizmus Prokrusztész-ágya.) 177.

a hipotézist, hogy a háború kirobbantása a köz nevében és a köz javára történik.

A háborúval való azonosuláshoz fontos tehát, hogy az ellenség konkrét alakot nyerjen és megszűnjék elvont és absztrakt lény lenni, mert csak így lesz adott a perszonális gyűlölet lehetősége: azaz a háborúval való érzelmi azonosulás.^[24]

Ehhez szállított az ellenség nyelvi megkonstruálására alkalmas anyagot a háborús propaganda. Mai terminológiával: az ellenséget negatív színben feltüntetető jelképeket, ún. aszimmetrikusan ellentétes fogalmakat, sztereotípiákat, homogenizálást, úgynevezett „diszkurzív fenoméneket”.^[25] A gyűlölet perszonifikálása terén az Antant-hatalmak kedvezőbb helyzetben voltak, mert a Belgiumba benyomuló német csapatok – „franktirőr” partizánakciókra hivatkozva – valóban abúzust követtek el: a civil lakossággal szemben véres megtorlást alkalmaztak és felgyújtották a mintegy 230.000 kötetes világhírű löweni könyvtárat. Ez már hatályos nemzetközi jogba ütköző cselekmény volt, hiszen a tiltott háborús célpontokról és eszközökről szóló 1868-as Pétervári Nyilatkozat értelmében „az egyedüli jogos cél, amelyet az államok egy háborúban maguk elé tűzhetnek, az ellenség katonai erőinek gyöngítése”.^[26] Ezen alapult a németekre kimondott barbárság-vád. A francia sajtó úgy mutatta be őket, mint archaikus rémtettekre képes, elmaradott, alacsonyrendű, rossz szagú lényeket, akiknek többségét romlottság, pszichopata falánkság, mértéktelenség jellemez. E torzkép hitelességét Edgar Bérillon pszichológus könyvében „tudományos” érvekkel is megkísérelte bizonyítani.^[27] „A németek széles koponyájúak, zsák-szerű testi felépítésűek, az emberiség visszataszító különcei.”^[28] (E torzképpel rokon a németekre a francia közvéleményben általánosan alkalmazott „boche” gúnyszó is, amely a „kövérfejűt” jelentő „caboche” szóból ered.) Henri Bergson filozófus a francia *Académie des Sciences Morales et Politiques* 1914. augusztus 8-i ülésén adta meg az alaphangot: „A Németország elleni elszánt küzdelem a civilizáció harca a barbárság ellen”.^[29] Nem csoda, hogy ezután a francia bulvársajtó egyenesen pönlizálja az ellenséget: II. Vilmost vértől csöpögő mézsárosként és az elfogott német katonákat is úgy mutatja be, mintha körözött bűnözők lennének, „Thor barbár hadisten fiai, aki a világot szétzúzza, a gyermekeket felfalja, a nőket megerőszakolja, a templomokat felégeti és a vidéket sivataggá változtatja”.^[30]

[24] Vö. Szabó, 2006, 37–42.

[25] Aszimmetrikusan ellentétes fogalom: pejoratív jelentésű kategória, amely fejlődésképtelen, ostoba személyt jelölhet (pl. „barbár”, „hitetlen”, „degenerált”). Diszkurzív fenomén: aki külső testi vonásaiban is megtestesíti ezt (pl. „busafejű”, „kövérfejű”, „durvavonású germán”). Szélsőséges értelemben a javíthatatlan gonosz, akit „a legnemesebb erkölcsi elvek nevében” ki kell irtani (emblematisz ábrázolása az „őrült bestia”, azaz „mad brute” feliratú angol háborús plakátokon egy német katonasíkot viselő gorilla). Vö. Koselleck, 1998, 12–23.

[26] Herczegh, 1989, 348.

[27] Vö. Jeismann, 1992, 351.

[28] Idézi: Bremm, é. n., 141.

[29] Idézi: Schütz, 1990.

[30] Idézi: Krumeich, 2010, 81.

Az angol sajtó is a barbárság-vádra épít: „A hunok a kapuk előtt!” – kiált fel Rudyard Kipling a *Times*-ban és az angol filozófia és politikai tudomány számos képviselője (például Hicks vagy George Dawes) szerint a háború célja tulajdonképp „Németország felszabadítása a Bismarckizmus alól”.^[31] Wells, a világhírű író – 1918-ban az angol Propagandaminisztérium Ellenség-Propaganda Hivatalának egyik vezetője – szerint a háború célja az, hogy „Európa legutolsó háborúja legyen”, de ennek feltétele, hogy általa sikerüljön „a német népet átnevelni”.^[32] Ez a messzi jövőbelátó idea rokon az angol akadémiasság egy részének két Németország-elméletével, miszerint van egy „jó” és van egy „gonosz” Németország. Előbbit a német tudás és tudomány, utóbbit a porosz militarizmus testesíti meg s a háború oka, hogy a „gonosz” korrumpálta, maga alá gyűrte a „jó Németországot”. A háborúban Anglia persze az egész emberiséget képviseli a „Gonoszal” szemben. (E célból Ernest Barker és követői a német filozófiát is két részre osztják: „amorális próféták” – Nietzsche, Treitschke, Hegel – és „morális próféták”: például Kant. Szerintük Hegel egyenesen „a német militarizmus apja” és nem kerüli el figyelmüket, hogy a fronton – a Biblia és a Faust mellett – a német katonák felszereléséhez tartozik a Zarathustra „tábori kiadása” is.)^[33] John Henry Muirhead szerint ez a háború: bíróság, amely a gonosz és a jó felett ítélezik. (Kissé kifogatva az ismert schilleri maximát, miszerint a világ történelme nem más, mint a világ felett ítélező bíróság.)^[34] Jellemző viszont, ahogy a barbárság-vádat a háború német teoretikusai megkísérlik visszaforgatni az angolokra: „Anglia nemcsak a barbárság oldalán harcol, de az erkölcsi igazságtalanság oldalán is... Anglia az, akinek vétke a mostani háborút világháborúvá szélesítette s ezzel az egész kultúrát veszélyezteti... Angliának rettentő nagy a vétke és világtörténelmi felelőssége.”^[35] Mindez az angol „egoizmus” és „szatócslelkűség” (*Krämeregoismus*) következménye, amellyel szemben a harcot felvenni Németország küldetése – fejt ki Treitschke alaptételét. A treitschkei apológia szerint „a háború az államok szülője és a legfőbb katarzis”.^[36] A német háborúelméletek jellegzetes irányzata ez az „újjászületés-teória”, amely – kiindulva a háború kitörésének eufóriájából („*Augusterlebnis*”) –, az 1813 óta tartó nemzeti felemelkedési folyamat részeként éli meg a háborút, egyfajta önazonosulás megerősítéseként. Ez az ún. *Wiedererkennungseffekt*, amelyet Ernst Troeltsch „szociológiai csodának” nevez: „Szociológiai csoda, hogy egy ezer érdek és ellentét által szétszabdalt népből egyik napról a másikra csaknem felfoghatatlan élet- és akarategység vált.”^[37] Georg Simmel strassburgi professzor szerint a háborúval a „*mammonizmus*” el fog tűnni: végre vége lesz „az esztétikai élvezkedésnek és a nép tekintete

[31] Idézi: Hoeres, 2004.

[32] Wells, 1914.

[33] Vö. Barker, 1914.

[34] Muirhead, 1915.

[35] Idézi: Hoeres, 2004, 122.

[36] Vö. Langer, 1998, 341–357.

[37] Troeltsch, 1915. július 11.

újra kinyílik a lét veszélyei iránt”, miáltal a német nemzet végre magára talál és eljut létének egy magasabb rendűbb formájához. „Egyedül a háború képes kifejleszteni az áldozatkészséget és önzetlenséget, megakadályozni az elsüllyedést az eltompult materializmusban.”^[38] Ehhez kapcsolódik sok kiváló német entellektüel meglepő bellicizmusa, amellyel a háború kitörésekor a militarizmust a német kultúra védelmezőjének, sőt, a német „világküldetés” (*Weltmission*) szellemi alapjának nevezi. Így például Hermann Cohen, a neves marburgi filozófiaprofesszor: „A militarizmus nélkül mi ma már csak Európa vadállatainak zsákmánya lennénk”. Ugyanígy a „művelt világhoz” intézett felhívásban (*Aufruf an die Kulturwelt*), amelyet 93 neves író és tudós írt alá: „A német militarizmus nélkül a német kultúrát már eltörölték volna a Föld színéről”.^[39] Nem kell csodálkoznunk rajta, hogy „a háború mint megtisztulás” elmélet – az *Union Sacrée* további erősítéseként – olykor a francia sajtóban is felbukkan: a háború „a békeévek romlottságából nemes megtisztulást hozott a francia népre” – írja Maurice Barrès azok kórusában, akik szinte hálát érezve a háború tombolásáért, a nemzeti értékrend megváltozását ünneplik.^[40] Fordított előjellel így véli eszmetársa, a Nobel-díjas német Rudolf Eucken is a jénai egyetemen tartott előadásában: „Egy egész népnek az önfenntartásért és legszentebb javainak védelmében folytatott harca... az erkölcsi erő forrása”. Hogy Németország háborúja is ilyen jellegű, szerinte ezt „a lelkünkön munkáló mélyreható megtisztulás és emelkedettség” bizonyítja.^[41] Eucken ebből – némi logikai ugrással – a háború kitörésének egyik főokát is levezeti, amely szerinte nem más, mint az a nyomasztó kulturális fölény, amellyel Németország a többi hadviselő nemzettel szemben rendelkezik s amelyet amazok – főleg Anglia – képtelenek elviselni. Az angol kultúra annyira alatta van a németnek – véli Ludwig Fulda –, hogy például Shakespeare-t meg se érdemli: „Be kéne vennünk a békeszerződésbe egy záradékot, miszerint William Shakespeare-t formálisan is át kell engedni Németországnak.”^[42] A német háborúelméletek közös alapja tehát a kulturadarwinizmus, amely el akarja hitetni, hogy a háború kulturális szükséglet, mert a „jobb nemzetek” természetes kiválasztódását szolgálja. Ennél talán csak Arthur Ponsonby angol képviselő szókimondása cinikusabb, aki a brit alsóházban kifejti: „A romantikus hazafiság és a hősi halál idiomatikus képét mindenképp meg kell őrizni”. (Értsd: az állóháború igazi jellegének, az immár – az 1899-es II. Hágai egyezmény által tilalmazott – mérgező és ún. dum-dum lövedékek bevetésével folytatott értelmetlen mészárlásnak elleplezésével.) „E cél érdekében a hazugság hazafias erénynek számít.”^[43]

[38] Idézi: Hoeres, 2004, 313.

[39] Bremm, é. n., 29., illetve Wikipedia: Manifest der 93.

[40] Echo de Paris, 1914. augusztus 20.

[41] Idézi: Traub, 2010, 45.

[42] Fulda, 1916.

[43] Idézi: Bremm, é. n., 135.

A derék képviselő nem tett mást, csak azt fogalmazta meg, ami a frontok mindkét oldalán a haditudósítók mindennapi gyakorlata volt: ők, a sajtószabadság korábban elszánt harcosai, most hazafias kötelességüknek tekintették az öncenzúra gyakorlását, és a nap mint nap ipari méretekben tomboló – katonai szempontból is értelmetlen – tömeggyilkosságot a hosszú békeidők után a romantikus hősiesség híreire szomjazó háttországi tömegek számára „kalandos indiánosdivá stilizálták”.^[44] Meg kell állapítanunk, hogy a 15 milliányi katona halálában, a törvények elhallgattatásában, annak a jelenségnek kialakulásában, amit a háború „önjáróvá”, diszfunkcionálissá válásának nevezhetünk, a legfelsőbb vezetők mellett a háború teoretikusai és tollnokai is nyilvánvalóan vétkesek voltak.

IRODALOM

- *Az Est*. 1914. július 27.
- Baker, C. Edwin (2012): *A magánhatalom, a sajtó és az Alkotmány*. In *Medias Res*. 2.
- Barker, Ernest (1914): *Nietsche and Treitschke. The Warship of Power in Modern Germany*. London.
- Bernhardi, Friedrich von (1912): *Deutschland und der nächste Krieg*. Cotta, Stuttgart.
- Bremm, Klaus-Jürgen (é. n.): *Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Theiss Verlag, Darmstadt.
- Clark, Ronald (1976): *The Life of Bertrand Russell*. London, Bloomsbury Publishing.
- Dzambo, Jozo (2003): *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914-1918*. Adalbert Stifter Verein e.V.
- Fischer, Heinz-Dietrich (Hrsg.) (1973): *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg*. Volker Spieß, Berlin.
- Fulda, Ludwig (1916): *Deutsche Kultur und Ausländerei*. Kühl, H. n.
- Herczegh Géza (szerk.) (1989): *Nemzetközi jog*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hoeres, Peter (2004): *Krieg der Philosophen. Die deutsche und britische Philosophie im Ersten Weltkrieg*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn.
- Jeismann, Michael (1992): *Das Vaterland der Feinde. Studien zum nationalen Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1789-1918*. Stuttgart.
- Jellinek, Georg (1900): *Allgemeine Staatslehre*. Bécs.
- Kókay György (1970): *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koselleck, Reinhardt (1998): *Ellenségfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsefvárosi Műhely, Budapest.
- Krumeich, Gerd (2010): *Örszem a Somme partján*. In: Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.): *Az első világháború: a XX. század őskatasztrófiája*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Langer, Ulrich (1998): *Heinrich von Treitschke. Biographie eines Nationalisten*. Düsseldorf.

[44] Uo. 170.

- Ludwig, Emil (é. n.): *Tizennégy július*. (Ford. Supka Géza.) Révai, Budapest.
- Mucsi Ferenc (1984): *Sajtó, cenzúra Magyarországon az I. világháború idején*. Történelmi Szemle. 1. sz.
- Muirhead, John Henry (1915): *German Philosophy in Relation to the War*. London.
- Nicolai, Walter (1920): *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*. Berlin.
- Pruzsinszky Sándor (2014): *Halhatatlan cenzúra*. Médiatudományi Intézet, Budapest.
- Schmitt, Carl (1998): A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Schütz, Hans J. (1990): *Verbotene Bücher*. Beck, München.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- *Törvények, jogszabályok, 1912*. Complex Kiadó. Elérhető: <http://www.1000ev.hu>.
- Traub, Rainer (2010): A szellemek háborúja. In: Burgdorff, Stephan –Wiegrefe, Klaus (szerk.): *Az első világháború: a XX. század őskatasztrófája*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Troeltsch, Ernst (1915): *Die Arbeit an der Idee unseres Krieges*. Frankfurter Zeitung. Július 11.
- Wells, H. G. (1914): *The War That Will End War*. London.